

Lubomír Havlík, *Velká Morava a středoevropští Slované*, Praha 1964 (St. pedagogické nakl.), 491 str., 6+3 mapy

Havlíkova velká monografie, rozsahem největší dílo o Velké Moravě, vycházející v závěru oslav 1100. výročí byzantské misie, vzbudí jistě širokou pozornost odborných kruhů i širší veřejnosti. Budou v něm očekávat jakési shrnutí všeho, co bylo v posledních letech řečeno o těchto otázkách, živě zajímajících až nečekaně velké množství interesentů. A Havlík se skutečně dotkl všech problémů, jež v minulých letech tento zájem živily, a podal úctyhodný přehled literatury i pramenných dokladů k jednotlivým otázkám. Avšak asi stěží se najde někdo, kdo by jeho knihu chtěl hodnotit jako skutečný závěr oslav i odborných sporů nedávné doby. Jeho práce — škoda, že jako pedagogická příručka s dopadem velmi širokým — představuje totiž podivuhodnou bíločernou směsici názorů, kde vedle základních pravd a zajímavých postřehů vystupuje veliké množství tvrzení, jež už řadou odborníků byla odmítnuta, nebo s nimiž, pokud jsou nová, naprosto nelze souhlasit. Velmi mnohé k tomu, co Havlík napsal, má co říci i právní historie.

Havlík si dal úkol vpravdě impozantní, hodný odborníka na vrcholu tvůrčích sil a s obrovským arzenálem znalostí, nadto dobře zažitých a promyšlených: podat obraz velkomoravské říše na pozadí vývoje středoevropských Slovanů od 6. do 11. stol. Jistě je třeba uvítat myšlenku výkladu velkomoravských dějin v těchto širokých souvislostech a zejména snahu o zhodnocení vlivu velkomoravského politického tělesa i velkomoravské kultury na všechny ostatní národy. Velká Morava tvoří skutečně epochu našich i evropských dějin a je této koncepcí hodna.

Avšak Havlík nepostavil ve svém díle na roveň výklad dějin politických s výkladem dějin sociálních, státních a kulturních. Zvláště v prvních dvou směrech vykazuje jeho práce značná manka. Ačkoliv totiž na jedné straně mluví o nutnosti rozboru širšího evropského základu společenských zákonitostí (str. 25), na druhé programově rezignuje na výklad „složitých otázek společenské struktury“ (str. 26). Sociálně a politicky-institucionální vývoj šesti století v době, již právě charakterizuje nejprudší vývoj, shrnul navenek v jeden celek a potlačil tak zcela hledisko dynamické. Tím, že na druhé místo dal ustoupit materii, která svou povahou by se typicky hodila ke srovnávání, nevybudoval si základnu, jež by mu byla umožnila právě ono zhodnocení širších souvislostí. Proti tomu vnější politický vývoj po dlouhou řadu století, jenž tvoří rozsahově největší část jeho monografie, je už svou podstatou individuální a pro srovnávání se nehodí; při časově velikém rozsahu předmětu a snaze o podání značného množství dějů vede to na jedné straně k určité únavnosti výkladu a nepřehlednosti zlomových momentů, na druhé k zplošťování celého vývoje.

V celém zpracování se velmi zřetelně uplatnil rozdíl otázek, jež tvoří dosavadní Havlíkův badatelský okruh (Morava, Slovensko, rakouské Podunají), a otázek týkajících se ostatních Slovanů, kde přejímal jen z literatury. Zvláště se to ukazuje v partiích srovnávacích; např. zvolené příklady z rakouské oblasti mnohdy nedokládají jeho teze tak dobře, jako by to bylo možno učiniti s doklady od jiných Slovanů.

Zcela nešťastné je používání *Zakona sudného ljudem*. Nejnovější výzkum (Vašica, Procházka) ukázal, že tato památka patří velkomoravskému a ne bulharskému kulturnímu okruhu. Havlík se k tomuto mínění plně přiklání. Avšak stejně jako kdysi bulharští badatelé brali tento pramen jako výraz bulharských poměrů, nechápajíce, že tu jde o poměrně nepatrné úpravy řecké předlohy, ilustrující situaci v Byzanci a ne u Slovanů, tak nyní zase v opačném extrému Havlík věří doslovu Zakona a slovo za slovem jeho údaji vysvětluje vývoj sociálních poměrů na Moravě. Zakon však ve

skutečnosti mimo některé termíny, jejichž obsah bude ale muset věda ještě osvětlit velmi opatrným výzkumem, pro slovanskou problematiku nepřináší nic.

Také vůči citované literatuře lze mít výhrady. Přes její úplnost v řadě oblastí možno říci, že právě ve sféře právní historie tomu tak není. V otázce družin nebo postavení klášterů neuvádí Havlík Vaněčka, u varadínského registru Rauschera, u církevního desátku Schmida. V mnohých právněhistorických otázkách jsou mu základní autoritou Grausovy Dějiny venkovského lidu, ač je známo, že právě tento autor má v právněhistorických věcech největší mezery. Nedostatky lze však u Havlíka konstatovat i jinde, např. pro politický vývoj na Polabí není citován Labuda a Bulín. Při rozboru otázek použití pluhu nevychází z nové shrnující práce Staré, při výkladu náradí bere za základ literaturu v době značně pozdější, ale nezná Petráně. Nadto pak Havlík v řadě případů literaturu v poznámkách sice uvádí, ale znění textu ukazuje, že k obsahu citovaných děl nepřihlédl a že tedy citace je zcela formální a výklad setrvává na názorech starších (např. při uvedení Labudy k hnutí r. 983 na Polabí nebo při výkladu daňové soustavy podle mé práce). V partiích politických dějin jsou často citovány jen prameny, které čtenář při úžasném věcném rozsahu Havlíkova díla asi podle jeho údajů sledovat nebude, a nepřihlíží se k literatuře, ačkoliv právě tam by se čtenář, hledající bližší informaci, mohl doopravdy poučit. Nadto Havlík budí dojem, že vše už je jednoznačně rozřešeno. Avšak bohatá literatura k mnohým otázkám je ve skutečnosti dosti rozporná a když se už o těchto různých náhledech nemluví, bylo by bývalo dobře aspoň označit hlavní reprezentanty jednotlivých hledisek; celé toto myšlenkové bohatství je zde pro širší veřejnost ztraceno.

Je-li po těchto všeobecných výkladech nyní třeba přičinit poznámky k jednotlivým částem Havlíkova díla, je tu třeba úvodem přitakat jeho snaze o celkovou klasifikaci vývoje nejstarší politické organizace, když — místy ne zcela vyhraněně a přesně — se v zásadě připojuje k Böhmovu dělení vývoje na období předfeudální, protofeudální a feudální. Zdá se, že onen nesnadno definovatelný střední článek období přechodu bude asi nadále označován jako *protofeudální* (tak naposled i Bardach); přitom ovšem je třeba toto slovo brát jako výraz pro stav *zárodečně* feudální, nikoli označení nejstaršího období feudalismu (k tomu inklinuje Havlík — viz str. 20), jemuž nadále zůstává vyhrazeno označení feudalismu *raného* (u Böhma *časného*).

Uvítat lze dále i názor, že objasnění těchto složitých otázek nejstaršího dějinného vývoje je možné jedině komplexním výzkumem. Výhrady lze proti tomu mít proti přílišnému rozlišování české a moravské etnicity a označování jádra Moravy výrazem *Velká Morava* na rozdíl od názvu *Velkomoravská říše* pro období maximálního rozsahu za Svatopluka. Těžko lze také přijímat velmi nejednotné odůvodnění konečné časové hranice knihy; pro Čechy ji Havlík vidí v Břetislavově nastolení seniorátního principu, pro polské a uherské dějiny v protifeudálních bojích a stejně i pro polabské Slované (jejich hnutí jsou však hnutími proti feudalitě cizí a ne vlastní!). Zeela překvapivý je pak postulát rozmezí panování knížete Kruta (podle Havlíka Kruka); všeobecně uznanou hranicí je přece stát Gotšalkův.

Úvodní partii díla zakončuje podrobný přehled pramenů. Lze vyslovit plnou shodu s datováním Geografa bavorského do 1. pol. 9. stol. Těžko však mohl mít na Moravě nějaký vliv byzantský *Zemědělský zákon*. *Zakon sudnyj ljudem* nelze chápat jako druhou část *Nomokanonu*. *Iura suppanorum* nejsou ovšem původním názvem této památky. V díle *Monumenta Germaniae historica* není kupodivu uveden oddíl *Scriptores*.

Při popisu územní organizace nerozlišil Havlík mezi Obodrity v širším a užším smyslu a samostatně traktuje Polabany. Lutice ztotožňuje s Ratary. Lutické a po-

mořské kmeny a docela i Dřevany mylně klasifikuje jako knížectví. Také v oblasti Velké Moravy prohlašuje jednotlivé územní a případně archeologické oblasti za dílčí knížectví a pokud jde o Moravany, opakuje svůj výklad Geografa bavorského (druzí Moravané na Slovensku), neuváděje zcela převažující jiné názory ostatní odborné literatury. Také Chorvaty ve Slezsku dělí na několik „knížectví“. Hovoře o „průměrném“ počtu obyvatelstva jednotlivých území, má zřejmě na mysli průměr odhadů literatury.

V souvislosti s výkladem vývoje zemědělství, řemesel a obchodu vykládá zásahy feudalitity do práva *občin* od počátku na způsob poměrů ve vrcholném středověku a novější době. Při výkladu vzniku sídelních aglomerací neuvádí je ve vztah s problémem mnohočlánkových hradů, typických zejména v oblasti polské. Ve vývoji osídlení patronymické *-ici* pokládá za znak vlastnických vztahů na rozdíl od domněle staršího přivlastňovacího *-ov* a *-in*.

Zcela nevyjasněn zůstal poměr *občiny* a *opole* — Havlík nerozlišil jeho starší historickou podobu a pozdější výskyt v patrimoniální administrativě. Povážlivé jsou výklady o ožebračování svobodného obyvatelstva vojenskou službou. Při výkladu kategorie polosvobodných používá ve shodě s německými lužickými prameny tradičního latinského *liti*, ale nevysvětluje vývoj termínu a právních poměrů do 12. stol. Služebné osady konstruuje jako osady řemeslnické, nikoli jako místa poměrně primitivních plnění určitých konkrétních potřeb knížecího dvora (nádobí, lov atd.), jakými původně nepochybně byla. Už pro 9. stol. hovoří o poddaných ve smyslu vrcholného středověku a doby utuženého poddanství; unikla mu souvislost výrazu s institucí *podaci*. Právní poměr závislých osob k půdě definuje ustálenými schématy, opírajícími se o chápání tohoto vztahu z hledisek především ekonomických. Havlík vede také ostrou hranici mezi *tributem* jako plněním knížeti a *censem* jako plněním pozemkové vrchnosti. Každé projasnění terminologie je jistě věci na prospěch, avšak hranice je plynulá a je třeba zkoumat, jak se věci mají v jednotlivých konkrétních případech. Vznik závislosti autotradicí předpokládá především jen ve vztahu k feudalitě církevní. Mezi různými kategoriemi vesnického obyvatelstva uvádí na rovni s *dědici* také *dušníky*, ač u těch stupeň závislosti je nesrovnatelně větší. Termín *servus* ho vede k tomu, že zbytečně důrazně vytýká rozdíly této kategorie od velmi značného omezení práv u skupiny *mancipia*. Výraz *kmeti* spojuje správně s řeckým *κομότης*. Problém raně středověkých „otroků“ by si byl zasloužil širšího objasnění na základě poměrně hojné právněhistorické literatury této otázky.

Hovoře o „dvorcovém systému“ této doby, nečiní Havlík zásadní rozdíl mezi dvorci politicky plnoprávné šlechty a ostatního obyvatelstva a zejména nelíčí mimořádně důležitý vývoj, jímž k tomuto odlišení došlo. Správná je zmínka o feudalizaci *občin*, projevující se vlastnickým označováním někdejších *marek* v Podunají, ale zcela neobjasněna zůstala protiva šlechtického majetku alódního a výsluhového (Havlík zná jen „léna“) a zejména celý problém knížecího *dominium eminens*. Používání lenní terminologie je tu způsobeno zřejmě především jeho podunajským pramenným materiálem. Zajímavý je poukaz na užívání termínů *vladyka* na různém stupni hierarchie vládnoucích vrstev a pěkně je objasněna příbuzná terminologie staroslověnských památek velkomoravského období.

Při popisu růstu správních jednotek zcela nevyužity zůstaly možnosti výkladu vývoje obcí Geografa bavorského, těšící se značné pozornosti dosavadní literatury. Zato podnětný je pokus poukázat na určitou důslednost pramenné terminologie jiných latinských písemných památek (velmožská *castella*, *castra* a proti tomu *civitates* jako „městské“ aglomerace). Konstruování plného vlastnického práva hlavního předáka (knížete) proti předáctvu ostatnímu je jen hypotézou; zřejmě tu spíš při-

cházel v úvahu zárodečné představy pozdějšího knížecího vrchního vlastnictví půdy. Je otázka, jak dalece lze přímo svazovat pozdější centra přemyslovská se staršími velkomoravskými. Vpád Maďarů zřejmě vývoj politický i hospodářský a sídelní zpřetrhal do velmi značné míry a vznik feudálních poměrů velkomoravských se patrně dost liší od situace zaniklé říše.

Úvaha o třídních bojích se zřetelně nese duchem období utuženého poddanství. Líčit veletsko-obodritské hnutí z konce 10. stol. v rámci těchto protifeudálních bojů je naprostým anachronismem. Celá závěrečná úvaha o feudálních poměrech na Moravě visí ve vzduchu, neboť se opírá o předchozí rozbory založené na Zakonu sudném, tedy ve skutečnosti na popisu sociálních poměrů byzantských.

V nadpisu čtvrté kapitoly první části práce je proti sobě způsobem dosti hojným u neprávnických historiků postaveno zřízení politické a správní, tedy celek proti své části. Havlík správně liší mezi knížectvími v oblastech tradičního autochtonního vývoje a knížectvími ve sféře migrační. Starší tato knížectví nazývá družinovými. Staví se na stranu odpůrců kontinuity velkomoravské říše s útvarem Samovým, ale vyslovuje se pro „kontinuitu s předstátním životem na našem území v 7.—8. stol.“ V této souvislosti znovu opakuje neudržitelné tvrzení o knížectvích čtyř kmenů lutického svazku a na str. 135 uvádí obodritské a veletské politické celky jako *regna*. Přitom mu zřejmě není znám celý spor „o velkoknížecí“ koncepci politického vývoje Obodritů a Veletů. Kmen *Lacnijn* v Josipponu čte jako Lučany; avšak je možné, že tu jde o Lutice.

Lze uvítat Havlíkův výklad obcí Geografa bavorského jako *žup*, jímž navazuje na starší a nepochybně správnou koncepci Niederla a Kadlce. Geografovo dílo uvádí jako *Descriptio*, ale v češtině je skloňuje nemožně jako neutrum. Vysokým číslem druhé části zápisu dává reálný podklad (*opole* jako součást *župy*), ačkoliv jde spíše o fantazii. Oblasti „velkých žup“ jsou však ve skutečnosti zřejmě širšími obvody vyššího už vývoje některých oblastí. To konstatuje Havlík jen pro oblast Moravy, kde v těchto „velkých župách“ vidí projev už státní organizace. Jeho snaha přesně lokalizovat moravské župy má však sotva naději na úspěch.

Panovníci státních útvarů měli podle Havlíka titul *vévodů* nebo *králů*. Slovanské *kenędzь* chápe jako označení jen panovníka (nikoli, jak tomu bylo ve skutečnosti, velmože vůbec); na to spolupůsobil zřejmě jeho výklad germánského *kuning*, jehož má rovněž jen z nejposlednějšího stupně jeho vývoje jako krále a ne jako velmože, jímž byl původně. Havlík se snaží dokázat královskou povahu velkomoravského knížecího úřadu. Pokud se vedle „věcné skutečnosti“ opírá o termíny kronik, je třeba zdůraznit, že jejich hlas k podobné klasifikaci nemůže stačit. I když se nepostavíme na formální hledisko církevní, je ke konstatování existence královského úřadu nepochybně nutné, aby příslušný panovník formálně navenek jako král vystupoval (titulatura v listinách, na mincích atd.).

Havlík nerozlišuje přesně mezi knížecí radou a sněmem. Pravotvornou činnost rady líčí jako činnost orgánu moderní doby; přitom cituje Bardacha, ale ten na udaném místě nic takového nepraví. Pro 9. stol. pokládá lidové shromáždění na Moravě za instituci už mrtvou. To není ovšem věc tak jistá a v každém případě důležitou roli hrálo shromáždění předáctva. Mluvě o charvatských županech, nevysvětlil Havlík jejich raněfeudální proměnu; podobně při výkladu úřednické soustavy neupozorňuje na její francký vzor.

Na výklad o vojenské družině navazují v nečekaném sledu „právní zvyklosti“, opřené o *Zakon sudnyj* a Břetislavova dekreta, dále „vybírání daní“ a vojenská organizace. I kratičké celky právních předpisů nazývá Havlík „svody“. Označením *tributum pacis* chce zvat také platy předáků bezprostředně závislých na moravských

knížatech. Daňová soustava je podána bez nejmenšího náznaku vývojové linie, nejstarší typy plnění na konci. Za „daň“ jsou prohlašovány i povinnosti a služby. Zářezová záznamní technika není ovšem nějakou polskou specialitou, nýbrž jevem všeobecným. V rozboru vojenství má Havlík za bernou minci desateronásobně i víc nadsazené údaje pramenů o počtech vojsk. Výklad termínu *vítěz* jako jízdního bojovníka se opírá jen o jediný lužicko-srbský pramen, který zřejmě popisně líčí konkrétní poměry pozdní vývojové fáze; základem výrazu bude však zřejmě staroslověnský význam *vit* = „mocný“ (Rozwadowski). Stál-li v čele pluku vojevoda, je otázkou; termín *pluk* z naší oblasti není znám. Desítková soustava je zřejmě balkánskou recepcí z Byzance, nikoli obrazem poměrů slovanských.

Slovanské náboženství vykládá Havlík tak, jako by trojice bohů Peruna, Svatovíta a Radegasta (správně Svarožice) byla trojicí ctěnou všemi Slovanů; ve skutečnosti každý místní kult zná vždy jednoho z nich jako hlavního boha. Také pokročilou církevněslovanskou terminologii vyvinutých duchovních úřadů nebude asi možno vztahovat na toto nejstarší údobí. Konflikt Svatopluka s Metodějem je vysvětlován byzantskou koncepcí majetkoprávních vztahů církve (římskoprávní plné vlastnictví). Protikřesťanské hnutí na Polabí r. 983 je podáno bez znalostí nových prací Labudových o této věci. Úplným omylem je vidět zde reakci na vzrůstající majetek církevní feudality.

Další bohatý výklad politických dějin opakuje pochopitelně řadu věcí řešených už v předchozí partii systematické. Těžko lze souhlasit s míněním, že expanzí Slovanů nějak zvlášť umožňovalo „zřízení vojensko-demokratické“. Politické organizace na Dněstru nazývá Havlík slovansko-antskými a mluví zde znovu o knížectvích a docela o králech v jejich čele. Při pronikání Slovanů na západ předpokládá družinnou organizaci jako základní formu. V Čechách ve vývoji v karlovské době už vidí proces „etatizace“. Knížecí koncepce, aniž by se tu rozlišovalo mezi starší kmenovou a mladší vyspělou, protofeudální formou, se znovu objevuje při líčení poměrů na Polabí a v nejstarším moravském vývoji. Vznik feudálního státu na Moravě klade už do třicátých let 9. stol. Rozebíraje poměr k východofrancké říši, neopírá se o Vaněčka.

Při popisu působení byzantské misie pokládá *vsjakij zakon*, jejíž prameny v souvislosti s jejím příchodem uvádějí, za římské, resp. byzantské právo. Používání staroslověnštiny jako svébytného liturgického jazyka po zásluze hodnotí jako událost celoevropského významu a zdůrazňuje roli, již sehrálo při upevňování samostatnosti Moravy. V misii vidí její poslání jako ryze politické a křesťanskou ideologii chápe jako významný nástroj šíření Velkomoravské říše.

Pokud jde o rozsah říše, domnívá se Havlík, v literatuře odedávna nejkrajnější stoupenec jejího maximálního rozsahu (Potisí, Prut), vidět svůj názor potvrzen prameny jednoznačně. Hovoří sice o různosti vztahu jednotlivých zemí k centru a v případě Srbska uvažuje o možnosti připoutání pouze českým prostřednictvím, ale za pevně připojený má i oderský prostor a Vislansko. Různost vztahu je podle něho dána stupněm vývoje dotyčné země (nikoli politicko-vojenskou situací) a vztah vedle správného označení „vojensko-administrativní“ nazývá naprosto nepřesně i lenním. Předpokládá, že závislost se projevovala uznáním vrchnosti, tributů a přispíváním vojenskými jednotkami. Celkově, jak ukazují i mapy, pokládá velkomoravskou říši za velmoc první třídy, zcela na rovni s říší západofranckou, východofranckou a kyjevskou.

Svatoplukovu titulaturu *dei gratia* odvozuje Havlík mylně z přímé závislosti na Římu, ač běžná je i u jiných panovníků. Z tohoto poměru vyvozuje rovnořadé postavení Svatoplukovo s císařem, jenž podle něho vystupoval v poměru k moravské-

mu panovníku jen jako hlava křesťanského „univerza“. V účinné pomoci kurie k dosažení politické samostatnosti vidí Havlík jádro odklonu od slovanské liturgie — vedle předpokládané snahy izolovat Gorazda jako představitele možných opozičních kruhů vlastní země a úmyslu zbavit se cizích intervencí z titulu prý preferování slovanského jazyka v církvi. Tento pozdější vývoj byl, jak praví, ovlivněn i poměrem Říma k Cařihradu a působením římských hodnostářů na Moravě. Význam Svatopluka plně prý odpovídá názoru pozdější lidové tradice.

Příčinou zániku je podle Havlíka odlišná hospodářskospolečenská struktura některých zemí (ale ta byla i dříve!) a jen vojensko-administrativní pouta (tedy na rozdíl od předchozích výkladů toliko volná vazba na centrum), jakož i dezintegrační tendence mocné feudality (po takové však v pramenech není stop). Havlík se domnívá, že i po zániku trvala tu určitá jednota, objektivně i subjektivně. Avšak zdá se, že říše padla skutečně především náporom Maďarů a tento fakt sám sebou dovozuje její malou centralizaci a pevnost na rozdíl od pozdějších plně vyvinutých raně feudálních útvarů.

Dějiny západoslovanských národů v dalších stoletích chápe Havlík jako dědictví velkomoravské říše. Tak by to však bylo možno pojímat jen v nejširším smyslu. Mocné působení Slovanů v Uhrách je nepochybné; avšak spíš než o nějaké velkomoravské tradice jde tu o projev masy slovanského obyvatelstva na uherském území. Dějiny jednotlivých slovanských národů jsou tu podány v bleskovém přehledu. S řadou údajů nelze souhlasit. Tak např. výklad hnutí polabsko-pobaltských Slovanů r. 983 je podán tradičně jako závislý na italském tažení císařově, *Schinesghe* listiny *Dagome index* se vykládá jako *Knieszno* (Hnězdno), Břetislavova dekreta jsou označena jako český „právní řád“.

S bohatou šíří podává Havlík obraz velkomoravské kultury a zejména její literární složky v oblasti církevněslovanského písemnictví, jež ovlivnilo kulturu všech slovanských národů. Proti některým extrémně kritickým hlasům naší novější historiografie po zásluze vyzdvihuje působení její tradice v pozdějších dobách. V otázce formování národností zaujímá však na rozdíl na jedné straně od Rybakova a na druhé od novějších názorů polských v podstatě tradiční stanovisko padesátých let, spojující tento proces s elementy především sociálního vývoje.

Z jeho závěrečného hodnocení Velké Moravy lze jistě souhlasit s poukazem na význam pro kulturu slovanských národů a na roli říše ve státoprávní tradici československé. Daleko však zachází tvrzení o prvním slovanském království, o významu „moravské národnosti“ a zřejmě i o vlivu na osudy polabsko-pobaltských Slovanů, jež Velká Morava podle Havlíka, poutajíc francké síly, zbavovala západního náporu.

Závěrem budiž ještě konstatováno, že Havlík s oblibou celý historický terminologický fond převádí na předpokládané starší tvary, celkem libovolně slavizuje (Rostislavgrad = urbs Rastici) a bohemizuje (Barta, Havola = Havelberg, Slavna) a užívá archaických tvarů běžně neobvyklých (v Obodritech) a novotvarů (nom. sg. specifika). Celkově je pak třeba opakovat mínění, že i když jistě souhrnný obraz určité epochy ve zkratce skutečně syntetické podá vysoce kvalifikovaný jednotlivec, zde za daného stavu by bylo bývalo všem prospěšnější využít třiceti archů, práci věnovaných, formou spolupráce zástupců několika základních vědních disciplin, jichž se námět týká.

Vladimír Procházka